

ADYAMAN ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

İSLAMİ İLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Islamic Sciences Researches

مجلة بحوث العلوم الإسلامية

Cilt
Volume 2
اجلد

Sayı
Issue 3
العدد

Bahar
Spring 2018
ربيع

“MUHAMMED B. İSMÂİL EL-BUHÂRÎ’YE (V. 256 /870) AİT EL-CÂMI’U’S-SAHÎH’İN RÂVÎLERİ VE NÜSHALARI”

Sedat Yıldırım*

Öz

Müslümanlar arasında referans kabul edilen ve hadis kaynakları içerisinde rivâyetleri en sahih görülen kaynak, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî’ye ait olan el-Câmi’u’s-Sâhîh adlı hadis eseridir. Bu derecede kabul gören bu eser, Buhârî’nin doksan bin öğrencisi tarafından sema yöntemiyle alındığı söylenmektedir. Bununla birlikte bu öğrenciler içinde el-Câmi’i rivâyet etmekle meşhur olan Firebrî, en-Nesefî gibi bazı râvîler bulunmaktadır. Bu durum el-Câmi’u’s-Sâhîh’in farklı tariklerle nakledildiğini göstermektedir. Bu sebepten olsa gerek ki, sonraki süreçlerde el-Câmi’ üzerinde devrin muteber âlimleri tarafından edisyon kritik diyebileceğimiz nitelikte çalışmalar yapılmış ve böylece el-Câmi’in orijinal bir şekilde günümüze ulaşması sağlanmıştır. Bu çalışmalar arasında en çok rağbet gören el-Yûnînî nüshasıdır. Çalışmamızın, adı geçen hususların öz itibarıyla bilinmesine ve bu bilgiler ışığında İmâm Buhârî’nin el-Câmi’u’s-Sâhîh adlı eserinin, geçmişten günümüze ne derecede önemsendiğinin yeniden zihinlerde canlanmasına yardımcı olacağını ümit etmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, Firebrî, en-Nesefî el-Câmi’u’s-Sâhîh, râvîler, edisyon kritik, el-Yûnînî nüshası.

“THE NARRATORS AND COPIES OF EL-CÂMIU’S-SAHÎH WHICH BELONGS TO MUHAMMED B. İSMAÎL EL-BUHÂRÎ”

Abstract

The source, which is accepted as a reference among the Muslims and whose narrations are the most authentic, is el-Câmiu’s-Sahîh hadith (sayings of prophet) book which belongs to Muhammed b. İsmâil el-Buhârî. Accepted by so much importance, it is said that Bukhari was crowned by ninety thousand students by listening it again and again. However, among these students there are some narrators, such as Firebrî, en-Nasafî, who are famous for narrating al-Ca'mi. This shows that el-Câmiu’s-Sahîh is transmitted through different tariks (ways). As a matter of fact, in the following periods, the edition-critic works carried out on the al-Cami by famous scholars of time and thus this allowed al-Cami to pass us in a authentic way. Among these, the most popular copy is that of al-Yûnîn's work. We hope that our study will help to revitalize what is said in the minds of the people, and that in this light of the work of al-Bukhari's al-Cami'us Sahih.

Key words: Hadîth, MuHammâd b. İsmâil al-Bukhari, al-Firebrî, al-Nasafi al-Qa'm al-Qa'ah al-Qa'ah, the narrators, the edition- critic, al-Yûnînî copy.

Giriş

Müslümanlar tarafından Kurân-ı Kerîm'den sonra ikinci asıl kaynak olarak sünnet kabul edilmiştir. Bu kabulün sonucu olarak sünnet, ümmetin siyasî, iktisadî, ictimai ve diğer alanlarında ölçü alınma ve bağlayıcı olma özelliğini hep korumuştur. Aslında olması gereken de budur. Çünkü Allah'ın (c.c.) ilahî tebliğini aktaran kutlu insanın, dînî nitelikte olan fiil, söylem ve yorumlarının önemsenmemesi, onun davetini yaptığı dine yabancılaştırılması anlamına gelmektedir ki, bu da asla özümsenmeyecek ve benimsenmeyecek derecede tutarsız bir tutumdur.

Öte yandan Peygamber'in (s.a.s.) itaat edilmesi ve ölçü alınması gereken bir kişi olduğunu, ona ve onun yolunda yürümenin hidayet bulma vesilesi olduğunu bizzat Kurân-ı Kerim'de geçen şu ayetten anlaşılmaktadır:

"Deki Allah'a itaat edin, Peygamber'e de itaat edin. Eğer yüz çevirirseniz şunu bilin ki, Peygamberin sorumluluğu kendisine yüklenen (tebliğ görevini yapmak), sizin sorumluluğunuz da size yüklenen (görevleri yerine getirmeniz) dir. Eğer ona itaat ederseniz doğru yolu bulmuş olursunuz. Peygamber'e düşen, sadece açık - seçik duyurmaktır."¹

O halde sünnet, İslâm dininde vazgeçilmez bir kaynak niteliğini taşımaktadır. Dolayısıyla bilinmesi ve yaşanması elzemdir. Bu derecede önem ve ehemmiyet arz eden sünnetin bilinmesi ve yaşanması için, İslâm İlim Medeniyet'ini oluşturan İslâm âlimlerinin sünnet açısından sağlam ve güvenilir kabul edilen eserlerini tespit etmek ve önemsemek gerekmektedir.

Nitekim hadîs literatürü arasında zikredilen her eserin tamamının sahih sünneti içerdiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü hadîs kitapları içerisinde sıhhat derecesi birbirinden farklı her türlü rivâyete rastlamak mümkündür. Ancak bu eserler arasında bazıları müelliflerince sadece sahih olarak kabul edilen hadîslere yer vermişlerdir. Bu çerçevede Muhammed b. İsmâil el-Buharî (v. 256/870) tarafından te'lif edilen el-Câmiu's-Sahih isimli eseri ilk sırada yerini almış ve referans kabul edilmiştir. Bu çalışmada, hadîs tarihinde önemli bir yere sahip olan bahse konu eserin

¹ Kurân-ı Kerîm, TDV.Yayımları, III. bsk., Ankara 2007, Nur,24/54.

râvîleri ve nüshaları hakkında genel bir araştırma yapılmıştır. Ayrıca bu nüshalar arasında ki farklılıkların nedeni ve revaçta olan rivâyetler konusunda bilgi edinilmesi için gayret gösterilmiştir.

A. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî ve el-Câmisu’s-Sahîh’i

Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm b. el-Muğîre b. Berdzibeh veya Bezdırbe. Bezdırbeh, Buhâra’da kullanılan bir kelime olup çiftçi anlamına gelmektedir. Babası Muhammed, Mâlik b. Enes’ten (v. 179/795) ve Hammâd b. Zeyd’den (v. 179/795) ders almıştır. Buhârî, 194/810 yılında dünyaya gelmiştir. Kendisine yöneltilen hadîse nasıl başladığı sorusuna, "Ben küttapta iken –on veya daha küçük yaşta–bana hadîs ezberleme kabiliyeti verildi. On yaşımdan sonra ise Dâhilî ve daha başka kişilerden eğitim aldım " şeklinde cevap vermiştir. Buhârî daha küçük yaşta rivâyetçilerin sened hatalarını bulmuş ve onları uyarmıştır.²

Öte yandan Buhârî’nin hafızasının güçlü olduğundan olsa gerek ki onun sahih ve zayıf hadîsleri bile üşenmeden ezberlediği bilinmektedir. Nitekim Buhârî’nin yüz bin sahih hadîs ve iki yüz binde zayıf hadîs” ezberinde olduğu rivâyet edilmiştir.³

Küçük yaşta babasını kaybettiği için annesinin himayesinde büyümüştür. On altı yaşına girdiğinde ise, Abdullah b. Mübarek (v. 181/797) gibi âlimlerin eserlerini okumuş ve Hanefîler’in görüşlerini öğrenmiştir.⁴

Buhârî kendisine yakın şehirlerde yaşayan âlimlerden de ders almıştır. Şöyle ki Merv âlimlerinden ders almış ve Mâlik b. İsmâil’in dersinde not almadığı için ağladığı söylenmiştir.⁵

Öte yandan Buhârî’nin babası zengin bir kimse idi. Babası vefat ettikten sonra Buhârî’ye büyük bir miras bırakmıştı. Buhârî ise bunu müdârebe yoluyla işletmiştir. Buhârî Neysâbûr’a gelmiş ve orda beş yıl kalmıştır. Burda bir takım âlimlerin hasediyle muhattap kalan Buhârî, daha

² Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed Osman, *Siyeru a’lâmi ’nnubelâ*, thk. Şuayb el-Arnâûd ve dğr., Müessesetu’r-Risâle, Beyrut 1983/1403, c. XII, 391.

³ İbn A’dî, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürçânî, *el-Kâmil fî Duafâi’-Ricâl*, thk. Adil Ahmed, Muhammed Muavvid, Abdulfettâh ve Ebû Sünne, Dâru Kutubi’l-İlmîyye, Beyrût y.y., I., 226.

⁴ Eren, Mehmet, *Buhârî’nin Sahihi*, Nükte kitap, Konya 2003, s. 21.

⁵ Eren, Mehmet, *Buhârî’nin Sahihi*, s. 21.

sonra Semerkand'ta bulunan Hartenk'e gelmiştir. Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî Hicri 256 /870 yılında vefat etmiştir.⁶

Buhârî, bazı kimselerle beraber İshâk b. Râhûyeh'in (v. 238/853) yanında olduğu bir sırada, İshâk b. Râhûyeh'nin kendilerine, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünnetinin sahihini toplamaları konusunda bir istekte bulunduğunu ve kendisinin de bunun üzerine bu işi yapmayı arzuladığını söylemiştir. Buhârî bu eserine sahih olmayan hadîslerin dışında başka hadîs almadığını ve kitabına aldığı hadîsleri altı yüz bin hadîs arasından seçtiğini söylemiştir. Ayrıca yazdığı her hadîs için gusledip iki rekât namaz kıldığını da ifade etmiştir.⁷ Başka bir rivâyette ise, Buhârî yazdığı her hadîs için istihare yaptığını ve netice itibari ile yazdığı her hadîsin sahih olduğunu belirtmiştir.⁸

el-Câmiu's-Sahîh olarak bilinen hadîs kitabının müellifi Buhârî, bu eserini 16 yılda tamamlamış ve bunu dönemin önde gelen muhaddislerinden Yahyâ b. Maîn (v. 233/848), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), Alî b. el-Medîni'ye (v. 234/848-49) arz etmiştir.⁹ Öte yandan el-Câmi'u's-Sahîh Buhârî, Mekke, Medîne ve Basra gibi muhtelif şehirlerde yazdığı yönünde bilgiler de mevcuttur.¹⁰ el-Câmi'in orijinal ismi "el-Câmiu's-Sâhîhu'l-Müsnedu'l-Muhtasar min Umûri Rasûlillah ve Sünenihi ve Eyyâmih" şeklinde dir.

Buhârî bu ilmi hassasiyete ve takvaya sahip olma özelliğiyle, müslümanların rivâyetlerine güvenip itibar ettiği bir İslâm âlimi olma sıfatını elde etmiştir.

B. Buhârî Râvîleri

Doksan bin kişinin sema ettiği rivâyet edilen bu eserin tam olarak ne zaman yazıldığını bilmemektedir. Fakat bunun küçük hacimli kitapların te'lifinden sonra yazıldığı tahmin edilmektedir.¹¹

⁶ İbnü'l-Esîr, Ali b. Ebû'l-Kerem Muhammed b. Muhammed, *Usdu'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Daru'l-Fıkr, Beyrût 1989/1409, I, 19; Eren, Mehmet, *a.g.e.*, s. 24-26.

⁷ Bağdâdî, Ahmed b. Alî b. Sâbit b. Mehdî el-Hatîb, *Tarih-u Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşâr A'vvâd Marûf, Dâru'l-Ğarbu'l-İslâmî, I. bsk., Beyrût 2001, II, 8-9.

⁸ Kâtib Çelebî, Mustafâ b. Adullah Hâcî Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn a'n Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Dâr İhyâi't-Turâsi'l-A'rabî, Beyrût y.y., I., 541.

⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Özkan Matbaacılık, Ankara 2001, s. 187.

¹⁰ Kandemir, M. Yaşar, *el-Câmiu's-Sahîh*, DİA. 1993, VII, 114.

¹¹ Sezgin., *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 186-187.

Birçok kişi tarafından dinlenen bu kitabın tek rivâyet ile bize gelmesi mümkün değildir. Dolayısıyla farklı rivâyetler gündeme gelmiş ve bu manada ihtilaflar söz konusu olmuştur.

İbn Hayr el-İşbilî (v. 575/ 1179), Buhârî’nin râvî silsilesinde geçen ve rivâyetler arasında ihtilafların olduğunu kabûl eden el-Bacî’ye karşın, bu ihtilafların pek önemli olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Füc, konu hakkındaki olumsuz görüşleri tenkid ederek İbn Hayrın kanaatini taşımıştır. Metnin ilk şârihi olarak bilinen Hattabî (v. 388/998) ise, Buhârî’nin sadece iki rivâyetini kullanma imkânı bulabilmiştir. Ayrıca Mağrib’in hadîs uleması bile ancak iki rivâyet aktarabilmiştir..¹²

Aktarılan bu bilgilerden Buhârî’nin Birçok nüshasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu nüshalarda farklılık arz eden yerler de vardır. Zira el-Câmi’us-Sâhîh’i Buhârî’den rivâyet eden Birçok kişi mevcuttur.¹³ Fakat bu kişiler arasında meşhur olan ve birinci tabakada yer alan beş asıl râvîden söz edilmektedir. Bunun dışında asıl râvîlerden rivâyet eden farklı râvîler de söz konusudur. Yeri geldiğinde bu konulara ayrıca temas edilecektir. Bu kısa bilgileri verdikten sonra, Buhârî’in asıl râvîleri olan birinci derece râvîleri hakkında bilgi verecektir. el-Câmi’i direkt Buhârî’den rivâyet eden bu beş kişinin ismi aşağıda zikredilmiştir.

1. Ebû Abdullah Muhammed b. Yusûf b. Matar b. Salih b. Bişr Firebrî (v. 320/932)

Firebrî” lafzı Fa’nın fethası ve kesrası ile okunmuştur. Kadı İyaz, ve Zehebi gibi bazı âlimler bu kelimeyi her iki şekilde de okumuşlardır. İbn Esîr (v. 630/1233) ve İbn Halkân (v. 544/1149) gibi âlimler ise bu kelimeyi sadece fetha ile okumuşlardır.¹⁴ el- Firebrî *el-Câmiu’s-Sahih’in* doksan bin kişi tarafından dinlendiğini ifade etmiş, ancak kendisinin dışında Buhârî’yi rivâyet edecek başka kimsenin kalmadığını söylemiştir.¹⁵

Firebrî, Buhârî’yi iki defa sema yoluyla tahammül ettiği söylenmektedir. Bu rivâyetlerden birincisini 248/862’de Firebr’de,

¹² Sezgin, *a.g.e.*, s. 185.

¹³ Buhârî’nin bir çok senedi için bkz. er-Rûdânî, Şemsuddînn Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *Silatu’l-Halef bi Mevsûli’s-Selef*, thk., Muhammed Haccî, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrût, I. bsk., 1408/1988, s. 43-54.

¹⁴ Abdulhalîm, Cuma Fethî, *Rivayat’ul-Câmiu’s-Sahih ve Nusehuh*, Daru’l-Felah, I. bsk., Beyrût, 2013, c. I, s. 174.

¹⁵ Zehebî, *Tarih’ul-İslâmve Vefeyâtu’l-Meşâhiri ve’l-A’lâm*, thk. Ömer Abdusselâm, Dâr’ul-Kitâb’ul-Arabî, I. bsk., Beyrût 1987, c. XXIII, 614.

ikincisini ise 252/866 yılında Buhâra'da almıştır.¹⁶ Sonradan da değinileceği üzere, rivâyet farklılıklarının diğer bir sebebi olarak, bu iki sema arasında geçen zaman zarfında Buhârî tarafından yapılabilecek değişiklikler gösterilebilir. Şuan elde mevcut bulunan Buhârî'nin rivâyeti, Firebrî'nin yanında olan ve asıl diye bilinen nüshasına dayandığı¹⁷ ve Firebrî'ye ait olduğu söylenen bir el yazma nüshanın ise son dönem şârihlere ulaştığı bilinmektedir.¹⁸ Firebrî'nin öğrencilerinden olan el-Müstemlî, bu hususla ilgili olarak şöyle demistir: "Buhârî'nin kitabını, Firebrî'de bulunan ve asıl - diye bilinen nüsha - dan yazdım. Bu asıl nüshada yazılmayan bazı yerler vardı. Bunların içinde sonrasında hiçbir şey zikredilmeyen tercemeler ve tercemeleri olmayan hadîsler vardı. Bu sebeple bunları birbiriyle birleştirdik."¹⁹

Öte yandan Buhârî'nin yazdığı nüshanın bazı yerlerini boş bıraktığı bilinmektedir. Çünkü Buhârî yazdığı eserlere karşı taşıdığı dikkat sebebiyle, yüksek bir ihtimalle yazdığı eserlere tekrar müracat edip bir takım düzeltmelerde bulunuyordu. Fakat Buhârî, yaşadığı dönemin şartlarından dolayı yurdundan ayrılmış kitaplarını orda bırakmış ve tekrar geri dönmeden eserlerinde tamamlaması gereken yerleri tamamlamadan vefat etmiş olabileceği söylenebilir.²⁰

Firebrî devrin âlimlerinden olan Buhârî, Alî b. Haşrem (v. 258/872) ve ittifak olunmayan bir isimde olsa Kuteybe b. Saîd (v. 240/855) gibi âlimlerden ders almıştır. Firebrî rivâyetinin bu denli meşhur olmasının ve kabul görmesinin Birçok sebebi vardır. Bunlar, Firebrî rivâyetinin kolay ezberlenmesi, râvinin adalet açısından üst derecede olması, nüshanın kâmil ve noksan olmaması, Buhârî'ye ait asıl nüshanın yanında olması, Buhârî'den sonrada yaşaması ve Buhârî'yi Birçok sefer dinlemesi gibi durumlar söz konusu sebepler şeklinde gösterilebilir.²¹

Öte yandan el-Câmi'i sema yoluyla Firebrî'den Birçok kişi rivâyet etmiştir²². Söz konusu bu râvîler şunlardır:

¹⁶ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 188.

¹⁷ İbn Abd'ul-Kerîm, Muhammed, *Rivâyâtü ve Nuseh 'ul-Câmi'is-Sahîh*, Mektebetu'l-Melik Fahd, I. bsk., Mekke 1426, s. 20.

¹⁸ Sezgin, *a.g.e.*, s. 195.

¹⁹ İbn Abd'ul-Kerîm, Muhammed, *a.g.e.*, s. 20.

²⁰ İbn Abd'ul-Kerîm, Muhammed, *a.g.e.*, s. 26.

²¹ Abdulhalîm, Cuma Fethî, *Rivayat'ul-Câmi'i's-Sahîh ve Nusehuh*, Daru'l-Felah, I, 195-199.

²² İbn Hacer, Ahmed b. Alî el-Askalanî, *Hedyu's 'Sarî Mukaddimetu Fethi'l-Bârî*, thk.

-el-İmâm Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed b. İbrâhîm b. Ahmed b. Davud el-Balhî el-Müstemlî (v. 376/986).

Müstemli bu rivâyeti 314/927 yılında tahammül etmiştir. Müstemli bu rivâyet hakkında şöyle demiştir: ”Buharî’nin kitabını Fırebrî’de bulunan ve asıl -diye isimlenen nüshadan yazdım. Bu asıl nüshada yazılmayan bazı yerler vardı. Bu yerler içinde, sonrasında hiçbir şey zikredilmeyen tercemeler ve tercemeleri olmayan hadîsler de mevcuttu. Bu sebeple bunları birbiriyle birleştirdik.²³

el-Bacî Müstemli hakkında şunları söyler: “ Ebû İshâk Müstemli, Ebû Heysem ve Ebû Zer (v. 434/ 1042) gibi râvîlerin rivâyetleri, aynı kaynak ve asıldan olduğu halde, bu rivâyetler kendi arasında farklılıklar arz edebiliyordu. Sebebi ise bu râvîlerin sonradan –kitaba- iliştilmiş bir yaprak parçası içinde buldukları hadîsleri, ait olacağını düşündükleri yerlere eklemiş olmalarından ötürüdür. Şöyle ki, bu rivâyetlerde iki veya daha fazla tercemenin bitişik halde yazıldığını ve aralarında herhangi bir hadîsin olmadığını görürsün.²⁴

el-Bâcî’nin bu sözlerinden, ikinci derecede olan râvîlerin ulaştıkları elde ettikleri Buhârî nüshasına iliştilmiş yaprak parçalarında, nüshadan olan fakat tam olarak bir tercemede veya bab altında zikredilmeyen hadîsleri ilgili gördükleri yerlere yazdıkları anlaşılmaktadır.

-el-İmâm Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b Hammûyeh b. Yusûf b. Ayan es-Serahsî el-Hammuyî (v. 381/ 991). Bu kişi daha çok el-Hammûvi olarak bilinir.

-el-Muhaddis Ebû’l-Heysem-Heysem Muhammed b. Mekkî b. Muhammed b. Mekkî b. Zura el-Kuşmîhenî (v. 389/999).

-eş-Şeyh Ebû Alî Muhammed b. Ömer b. Şebbûyeh eş-Şebehî el-Mervezî.

-el-İmâm Ebû Alî Saîd b. Osman b. Saîd b. es-Selman el-Mısrî (v. 353/964)

-eş-Şeyh Şeyhu’s-Şaffiyye Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed el-Mervezî (v. 371/981)

Abdulkadîr Şeybe, Mektebet’ul-Melik-el-Fehd, Riyad 1421, s.10.

²³ İbn Abd’ul-Kerîm, Muhammed, *Rivayat’ul-Câmi’-s-Sahih ve Nusehuh*, s. 20.

²⁴ İbn Hacer el-Askalanî, *a.g.e.*, s. 10.

-el-İmâm Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf b. Mekkî el-Curcanî (v. 374/984).

-Ebû Alî Saîd b. Osman b. es-Seken (v. 353 /964).²⁵

Ayrıca Doktor Fethî Cuma tarafından kaleme alınan ve Katarda basılan "Rivâyat'ul-Câmiu's-Sahîh ve Nusehu'hu" adlı eserinde, Firebrî'nin öğrencileri arasında şu isimler de zikredilmiştir:

-Hafîd Firebrî (v. 371/981), İbn Şebûyeh (v. 378/988), Ebû Hamid en-Nuaymî (v. 386/996), Muhammed b. Ahmed el-İştihânî (v. 381/991), Ebû Alî el-Kuşşânî (v. 391/1001), Ebû'n-Nasr el-Ahsiketî (v. 346/957), Muhammed b. Hâlid Firebrî ve Ebû Lokman Yahya b. Ammâr.²⁶

2. Ebû İshâk İbrahîm b. Ma'kil b. el-Haccâc en-Nesefî (v. 295/908)

Kendisi Nesef şehrinin kadısı idi. Nesefli olduğu ifade edildiği gibi, Sancân'lı oluşunda söylenmiştir. Ebû'l-Heysen-Abbas Zehebî (v. 748/1348) gibi âlimler onun fakih, hafız ve müctehid bir kişi olduğunu belirtmişlerdir. Nesefî ilim talebi için Hicaz, Irak, Şam, Mısır gibi birçok yere gitmiştir. Ayrıca el-Müsnedu'l-Kebîr ve Kitabu't-Tefsîr gibi ilmî eserler te'lif etmiştir. Hocaları İmâm Buhârî, Kuteybe b. Said (v. 240/855) ve Muhammed b. Ebân gibi tanınmış âlimlerdir. O'nun Buhârî rivâyeti, öğrencisi Ebû Sâlih Halef b. Muhammed tarafından aktarılmıştır. Hattabî A'lamu'l-Hadîs adlı eserinde Sahîh'in son kısmı hariç tamamını İbrâhîm b. Makil en-Nesefî'nin riayetinden aldığını ve kitabın son kısmına ait olan hadîsleri ise Firebrî'ye ait rivâyette bulduğunu ifade etmiştir. Ceyyânî (v. 498/1105) bu rivâyeti senesinde geçen hocasından bir kısmını sema yoluyla aldığını, geriye kalan kısmını ise icâzet ile aldığını söylemiştir. Ceyyânî, hocası olan Muhammed b. Şazan el-İsbehanî'nin, Buhârî'nin son kısımları olan Kitabu'l-Ahkâm'ı en-Nesefî'den rivâyet ettiğini söylemiştir. Kastallanî (v. 923/1517) ise bu rivâyeti el-Ceyyânî tarikinden gelen rivâyetten almıştır.²⁷

Öte yandan el-Ceyyânî "Takyîdu'l-Muhmel ve Temyîzu'l-Muşkil" adlı eserinde birçok yerde Nesefî rivâyetinden söz etmiştir.²⁸

²⁵ İbn Abd'ul-Kerîm, *Rivâyâtü ve Nuseh'ul-Câmi'is-Sahîh*, s. 20-21.

²⁶ Abdulhalîm, *Rivayat'ul-Câmiu's-Sahîh ve Nusehuh*, I, 299-300.

²⁷ Abdulhalîm, *Rivayat'ul-Câmiu's-Sahîh ve Nusehuh.*, I, 126, 131, 138 -139, 141- 144.

²⁸ el-Gassânî, Ebû Alî el-Hüseyn b. Muhammed, *Takyîdu'l-Muhmel ve Temyîzu'l-*

Diğer taraftan Ebû Süleymân el-Hattab’î, Sahîh’in büyük bir bölümü için yazdığı şerhi, bu rivâyete göre yazmıştır. Neseî’nin, Buhârî’nin büyük bir kısmını sema ile aldığını, fakat bir takım sebeplerden dolayı Buhârî’nin son bölümlerinin rivâyeti için icâzet aldığını bilmekteyiz.²⁹ Şöyle ki, İmâm Buhârî’nin kitabının sonları için Neseî’ye rivâyet izni verdiği bilgisi nakledilmiştir.³⁰ Burada belirtilmek istenen Neseî’ye ait rivâyetin Firebrî’nin rivâyetine göre eksik olduğudur.

Bununla birlikte elimizde en-Neseî’ye ait bir nüsha bulunmamaktadır. Mesela İstanbul Kütüphanesi’nde bulunan 500 kadar el yazma Buhârî nüshası bulunmaktadır. Fakat bu nüshalar arasında Neseî’ye ait bir nüsha bulunmamaktadır.³¹ Evet Neseî’ye ait bir nüshanın bulunmamasıyla birlikte, daha önce de belirtildiği üzere Buhârî’nin ilk şarihi olarak bilinen el-Hattâbî³² tarafından bu rivâyet esas alınmıştır. Dolayısıyla bu rivâyetin hiç bilinmediği veya kabul görmediği söylenemez.

en-Neseî, Buhârî’nin bir kısmını sema, diğer bir kısmını ise icazet metodu ile alması, buna karşın Firebrî’nin Buhârî’yi iki defa sema ile alması, Firebrî rivâyetinin Neseî rivâyetine tercih edilmesinin nedeni olarak gösterilebilir.³³ Zira hadîs tahammülünde semanın icazete göre daha kabul gördüğü bilinmektedir. Dolayısıyla bu söylenenlerden sema ile alınan rivâyet cüzî de olsa icâzet ile alınan rivâyete tercih edilmiştir denilebilir.

3. el-İmâm Ebû Muhammed Hammâd b. Şâkir b. Sevvîye en-Nesevî (v. 311/ 923)

Hammâd b. Şâkir, Buhârî, İsâ b. Ahmed ve Ebû İsâ et-Tirmzî (v. 279/892) gibi âlimlerin öğrenciliğini yapmıştır. el-Müstağfirî (v. 432/1041) "Tarîh-u-Neseî" adlı eserinde, Bekr b. Muhammed b. Cafer (v. 385/995)

Muşkil, thk. Muhammed Ebû'l-Fad'l, Vizâretu'l-Evkâf/el-Memleketu'l-Arabîyye 1418/1997, I, s. 388, 396, 405, 455, 520, 521, 569.

²⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* s. 191.

³⁰ İbn Abd'ul-Kerîm, *Rivâyâtü ve Nuseh'ul-Câmi'is-Sahîh*, s. 23.

³¹ Sezgin, *a.g.e.*, 187.

³² el-Hattâbî, Ebû Süleymân, Hamd b. Muhammed, *A'lâmu'l-Hadîs fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Mukaddime) thk., Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Suû'dîyye, I. bsk., Mekke 1988/1409, I., 3.

³³ Sezgin, *a.g.e.*, s. 191, ayrc. bkz. Özşenel, Mehmet, “*Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Şehârenpûri Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması*”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, XI, 21, (2013), 459-460.

ve Buhârâ kadısı Ebû Ahmed'in, el-Câmi'i baştan sona kendisine rivâyet ettiğini söylemiştir. Öte yandan Zehebî bu âlimi İmâm, Muhaddis ve Sadûk gibi sıfatlara sahip olduğunu belirtmiştir.³⁴ Hammâd b. Şakir rivâyeti iki öğrencisi tarafından aktarılmıştır.

Hammâd'ın bu öğrencileri, Ahmed b. Muhammed b. Rumeyh ile Bekr b. Muhammed b. Cafer'dir. Ahmed b. Muhammed b. Rumeyh'den, Darekutnî (v. 385/995), Hakim en-Neysâbûrî (v. 405/1014) gibi âlimler rivâyet etmişlerdir. Hâkim kendisinin bir İmla meclisi kurduğunu ve Ahmed b. Muhammed'e Buhârî'yi okuduğunu söylemiştir. Fakat Hâkim ve el-İrâkî (v. 806/1403) gibi âlimler Hammâd'ın bu rivâyetinin Firebrî rivâyetinden ikiyüz kadar hadîs eksik olduğunu söylemişlerdir.³⁵ Öte yandan İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1448), kaleme aldığı Tabsîru'l-Müntebih adlı eserinde, Hammâd'ın öğrencilerinden olan Bekr b. Muhammed b. Cafer 'den, Muhammed b. Ahmed b. Uheyd gibi kişilerin Buhârî'nin tamamını rivâyet ettiğini söylemiştir.³⁶

Hammâd'ın Buhârî'nin tamamını sema ile tahammül etmemesi Hammâd'a ait bu rivâyetin fazla itibar görmemesine neden olduğu da söylenmiştir.³⁷

Görüldüğü gibi ilk zamanlarda Buhârî'nin Hammâd b. Şâkir rivâyeti bazı ravîler tarafından rivâyet edilmiştir. Fakat bu rivâyetin eksik olduğu yönünde haberlerin bulunması ve rivâyetin bir kısmının icâzetle alınması gibi etkenler söz konusu rivâyetin revaçta olmasına engel teşkil ettiği düşünülmektedir.

4. eş-Şeyh Ebû Talha Mansûr b. Alî b. Karîne b. Seviyye el-Bezdevi en-Nesefî (v. 329/941)

el-Müstağfirî "Tarih-u Neseff" adlı eserinde, Ebû Talha Mansûr b. Alî'nin, Buhârî'den rivâyet eden son kişi olduğunu ve sika bir râvi olduğunu söylemiştir. Fakat bu rivâyeti küçük yaşta aldığı için, zayıf görülmüştür. Ebû Talha'nın bu rivâyeti yaşadığı belde halkı tarafından rivâyet edilmiştir. Ayrıca Ebû Talha'ya ait bu rivâyetin dönemin padişahı

³⁴ Abdulhalîm, *Rivayat'ul-Câmi's-Sahîh ve Nusehuh*. I, 158-159.

³⁵ Abdulhalîm, *a.g.e.* I, 158 -160.

³⁶ İbn Hacer, Ahmed b. Alî el-Askalanî, *Tebîru'l-Müntebih*, thk., Neccâr, Muhammed Alî Mektebet'ul-İlmîyye, Beyrût y.y. IV, 1246.

³⁷ Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, Mısır 1332/1914, I, 39.

olan Dihkân Tûben'nin mevlası olan Ca'fer b. Muhammed'in hattıyla yazılmıştır. Bu rivâyetin meşhur olmamasının sebebi ise, Ebû Tahir'in el-Câmi'i küçük yaşta tahammül etmesi olarak gösterilmektedir.³⁸

5. el-İmâm el-Kadî Ebû Abdullah el-Huseyn b. İsmâil el-Mehâmilî (v. 330/ 942)

el-Mehâmilî, henüz on yaşındayken, Ahmed b. İsmâil es-Sehmî'den hadîs rivâyetinde bulunmuştur. Ayrıca, Ahmed b. Muhammed el-Acelî, Ömer b. Alî el-Fellâs'dan da rivâyet etmiştir. Hayatını idame ettiği Kûfe'de, kendi evinde fıkıh meclisi kurmuştur. Kadılık yapmış ve daha sonra bu görevinden istifa etmiştir. Vefat ettiğinde Bağdad sokaklarında, yeryüzünde ondan daha sika bir kimse kalmadı diye nidalar yükselmiştir. Öte yandan İbn Hacer el-Mehâmilî'nin Buhârî rivâyeti hakkında, el-Mehâmilî'nin, el-Câmi'in tamamını rivâyet etmediğini söylemiş ve el-Câmi'i ona nispet ederek rivâyet edenlerin büyük yanığı içinde olduklarını ifade etmiştir.³⁹

Bunun yanı sıra el-Mehâmilî'nin rivâyetini, Buhârî'nin Bağdad'a son gelişindeki imla meclislerinde elde etmesi nedeniyle bu rivâyetin yeterince muteber sayılmaması için gerekçe olarak gösterilmiştir.⁴⁰

Buraya kadar, el-Câmi'u's-Sahîh'i doğrudan Buhârî'den rivâyet eden râvîlerden söz ettik. Şimdi de ikinci ve üçüncü derecede olan ve aslen Mağribli olan râvîler hakkında bilgi vermeye çalışılacaktır.

b.a. Buhârî'nin İkinci ve Üçüncü Derecede Olan Mağrib'li Râvîleri⁴¹

1- Ebû Zer Amr b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Herevî (v. 434/1042) Rivâyeti

Ebû Zer'in bu rivâyeti Firebrî'ye dayanmaktadır. Kendisi Firebrî'nin üç öğrencisi olan ve eş-Şuyûhu's-Selaseh⁴² diye bilinen kişilerden rivâyet

³⁸ Abdulhalîm, *Rivayat'ul-Câmiu's-Sahîh ve Nusehuh*, I, 207.

³⁹ Abdulhalîm, *a.g.e.*, I, 209,-213.

⁴⁰ Özşenel, Mehmet, “*Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması*”, 459-460.

⁴¹ Buhârî'nin Mağrib rivâyetleri hakkında el-İmâm Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfet'u'l-Emevî el-İşbîlî (v. 575/1179) tarafından yazılan *Fehrest* adlı eserde önemli bilgiler geçmektedir., bkz. el-İşbîlî, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer, *Fehrest*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, I. bsk, Beyrût, 1419/1998, s. 82-84.

⁴² Ebû Zer el-Herevî'nin hocaları olan bu üç kişinin isimleri şunlardır: es-Serahsî, el-

etmiş ve bu hocalarının Buhârî rivâyetlerini karşılaştırmıştır. Ebû Zer bu edisyon çalışması sırasında hocalarının isimlerini harfler ile remz etmiştir.⁴³ Ebû Zer rivâyeti hadîs alanında önemli bir yere sahip olan İbn Hacer tarafından önemsenmiştir.⁴⁴

Öte yandan Ebû Zer'den de rivâyet eden seçkin âlimler de bulunmaktadır. Nitekim "İbn Şureyh, Ebû Zer'den yaptığı rivâyet için şöyle demiştir "Ben Buhârî'yi, 404/1014 yılında Mescid'ul-Haram'da Nedve kapısının önünde Ebû Zer'den işittim. İbnü'l-Manzûr'da aynı yerde 431/1040 yılında Ebû Zer'den Buhârî'yi işittiğini dile getirmiştir. Öte yandan İbn Şureyh ve İbn Manzûr'un, Firebrî rivâyetini, 373/983 yılında Herat şehrinde es-Serahsiden, 374/984 yılında Belh şehrinde el-Mustemlî'den ve 387/997 yılında Belh şehrinde el-Kuşmîhenî'den rivâyette buldukları bize ulaşan bilgiler arasında yer almaktadır.⁴⁵

2.Ebû Alî Saîd b. Osman b. es-Seken Rivâyeti (v. 353/964)

İbn Seken'in bu rivâyetinin son halkası Firebrî'ye dayanmaktadır. Bu rivâyetin senesinde geçen Muhammed b. Abdullah, kendisinin bu rivâyeti Saîd b. Osman b. Seken'den 343/955 yılında Mısır'da aldığını söylemiştir. İbn Seken ise bunu doğrudan Firebrî'den almıştır.⁴⁶

3.Ebû Muhammed Abdullah b. İbrâhîm el- Esîlî Rivâyeti (v. 392/1002)

el-Esîlî'nin rivâyetinin son halkası el-Firebriye dayanmaktadır. Abdullah b. Saîd b. Â'bid el-Me'afirî, el-Esîlî'nin bu rivâyetini, Mekke'de 383/993 yılında Esîlî'nin kendi kiraatıyla işittiğini söylemiştir. el-Esîlî'nin bu rivâyeti Firebrî'nin talebeleri olan el-Mervezi ve el-Curcanî kanalıyla el-Ferebri'ye ulaşmaktadır.⁴⁷

Öte yandan Kâdî İyâz bu râvî hakkında önem arz eden bir noktaya temas etmektedir. Nitekim Kâdî İyâz el-İlma' adlı eserinde şu bilgilere yer vermektedir:

"Ebû Muhammed el-Esîlî'nin, Ebû Muhammed el-Curcanî rivâyetini esas almak suretiyle Ebû Zeyd el-Mervezî'den aldığı

Kuşmehîni ve el-Müstemlî, bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s.196.

⁴³ Sezgin, *a.g.e.*, s. 195.

⁴⁴ Kandemir, M. Yaşar, *el-Câmiu's-Sahîh, DİA*. 1993, VII, 117.

⁴⁵ İbn Abd'ul-Kerîm, *Rivâyâtü ve Nuseh'ul-Câmi'is-Sahîh*, s. 22,-23.

⁴⁶ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, s. 23.

⁴⁷ İbn Abd'ul-Kerîm, *Rivâyâtü ve Nuseh'ul-Câmi'is-Sahîh*, s. 23.

rivâyetinden meydana gelen farkları teşhis ettiğini ve kendi el yazısıyla Buhârî nüshası üzerinden neler yaptığını gördüm. Şayet Ebû Zeyd rivâyetinde diğere göre bir şey eksik ise, el-Esîlî o eksik olan kısmı üzerine bir çizgi çekmiş veya daire altına almıştır. Şayet bu eksiklik iki rivâyette de söz konusu ise, bunu belirtmek için üzerine iki çizgi çekmiştir. Bu iki râvinin ihtilaf ettikleri şey bir noktada ise, o yere ihtilaf edenin isimini yazmıştır. Bundan istifade etmek isteyen kimsenin işaretlerin çokluğu ve rivâyetlerin ihtilafı karşısında hangi remzleri kullandıklarını, defterin başına veya var olan cüzün sırtına veya sonuna yazmaktan gafil olmamalıdır.”⁴⁸

Bu ifadelerden, daha ilk zamanlarda var olan farklılıklardan dolayı kayda değer bir takım çalışmalar yapıldığı ve belli bir disiplin içinde bu işin yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

4. Ebû Hasan Alî b. Muhammed b. Halef el-Kâbisî (v. 403/1012) Rivâyeti

el-Kâbisî’nin bu rivâyetinin son halkası Firebrî dayanmaktadır. el-Kabisî, bu rivâyetinin el-Mervezî kanalıyla Firebrî’ye ulaştığını söylemiştir.⁴⁹

C. Buhârî’nin Nüshaları ve En Meşhûr El Yazma Eserleri

c.a. Buhârî’nin Nüshaları

Nesilden nesile bizlere aktarılan Buhârî’nin el-Câmi’ bizlere Firebrî rivâyetiyle ulaşmıştır. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz üzere bu rivâyet Firebrî’nin öğrencileri tarafından asıl nüshadan alınmış ve bunu kendisinden sonraki kuşaklara aktarmışlardır. Diğer rivâyetlere ise daha çok Buhârî şârihleri tarafından şerhlerde temas edilmiştir.

Bununa birlikte rivâyetler arası farklılıkların bulunmasından olsa gerek ki sonraki süreçlerde mevcut rivâyetler üzerinden bir takım edisyon kritik çalışmaları yapılmış ve böylece aslına uygun nüshalar elde edilmiştir.

Bu çalışmalar arasında en meşhur olan nüshalar, Sağânî (v. 650/1252), Yûnînî (v. 701/1302) ve Sehârenpûrî’ye (v. 1297/1880) ait olan

⁴⁸ Kad-ı İyâz, bin Mûsâ el-Yahsubî *el-İlma’ ilâ Ma’rifeti Usûli’r-Rivâyeti ve Takyîdi’s-Semâ’*, thk. Ahmed Sakar, I. bsk., Dâr’ut-Turas - Daru’l Atfika, Kâhire 1970., s. 191.

⁴⁹ İbn Abd’ul-Kerîm, *a.g.e.*, s. 23.

nüshalardır.⁵⁰ Fakat rivâyet farklılıklarının tespit edilmesi açısından önemli bir çalışma olan el-Yûnînî nüshası, el-Câmi'in rivâyetleri arasında öne çıkan edisyon kritik çalışmasıdır.

Aslında el-Yûnînî'den önce rivâyetler arası karşılaştırmalar ve rivâyetlerin edisyonu yapılmış ve sonraki dönemler için bu alanda altyapı hazırlanmıştır. Şöyle ki Ebû Muhammed el-Asîlî (v. 392/1002), (Firebrî'nin öğrencilerinden olan) Ebû Zeyd el-Mervezî ile Ebû Muhammed el-Curcânî rivâyetini karşılaştırmıştır. Ayrıca Ebû Zer el-Herevî, (Firebrî'nin öğrencilerinden olan) ve Meşâyihu's-Selase⁵¹ diye bilinen hocalarının rivâyetlerini karşılaştırmıştır. Ebû Zer bu çalışması sırasında, hocalarının isimlerini harfler ile remz etmiştir.⁵²

Daha sonraları yedinci asırda es-Sağânî, ayrı bir edisyon çeşidi geliştirmiştir. Şöyle ki, es-Sağânî Firebrî'nin yanında bulunan iki farklı nüsha arasında bir karşılaştırma yapmıştır. Fuad Sezgin bu konu hakkında şu bilgileri nakletmektedir: “Firebrî rivâyetinin ihtilafı nüsha ve kollarının bir kısmını seçerek yeni edisyonlar meydana getirme faaliyeti, zaman geçtikçe daha dakik bir metoda tabi tutuluyordu. Umumiyetle rivâyetlerini Firebrî'nin yanında bulunan meşhur karışık asla dayanan ikinci kadamede ki râvilerin bazılarının rivâyetlerini birleştiren ilk editörlere mukabil, yedinci asırda es-Sağânî daha mufassal bir terkibe teşebbüs etmişti. O, edisyonunda Firebrî'nin el yazısını taşıyan ve en-Nushhat'ul-Bağdâdiye diye adlanan eski bir yazmasıyla, yine Firebrî'nin yanında bulunup Asl-u Kitâbi'l-Buhârî diye adlanan diğer karışık bir nüshadan gelme ikinci kadamedeki rivâyetlerin bazılarını karşılaştırmak gibi, daha enteresan bir yol tutmuştu.⁵³

⁵⁰ Aydın, Arafat-Albayrak, Ali, “*Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular, Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası*, İslam Araştırmaları Dergisi, XXXV, (2016), s. 5. Bununla birlikte bazı araştırmacılara göre Buhârî nüshalar arasında ki sıralama farklıdır. Ama bu farklı sıralama içinde de sözünü ettiğimiz es-Sağânî ve el-Yûnînî nüshaları geçmektedir. bkz. Özsoy, Abdulvahab, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti*, Fenomen Yayıncılık, I. bsk., Kayseri 2016, s. 156, 178, 189, 190, 193.

⁵¹ Meşayih'us-Selase diye bilinen ve Ebû Zer el-Herevî'nin hocaları olan bu üç kişinin isimleri şunlardır :

Serahsî, el-Kuşmehînî ve el-Müstemlî, bkz. Sezgin *Buhârî'nin Kaynakları*, s.196.

⁵² Sezgin, *a.g.e.*, s. 195-197.

⁵³ Sezgin *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 195-197, es-Sağânî nüshası için yazılan Arapça makale için bkz. Sellûm, Ahmed b. Fâris, *Nüshatü'l-İmâm es-Sagâni min Sahîhi'l-Buhârî*, <http://www.alukah.net/library/0/39186/>, (24.01. 2018).

Fuad Sezgin devamla bu edisyonun öncekilerde olduğu gibi bir takım remz ve işaretler kullanılarak Hamevî (es-Serâhsî), el-Kuşmîhenî ve el-Müstemlî rivâyetini birleştirdiğini söylemiştir.⁵⁴

Öte yandan önemli bir edisyon çalışması olarak görülen el-Yûnînî nüshası, el-Hafız Muhaddisu’s-Şam Ebû Husayn Alî b. Ahmed b. Abdullah b. İsa el-Yûnînî el-Hanbelî tarafından Buhârî nüshaları üzerinde çalışılmak suretiyle ortaya çıkan önemli bir nüshadır.⁵⁵

el-Yûnînî Buhârî’yi bir sene içinde karşılaştırmasını yapmış ve on bir defa dinletmiştir. el-Yunînî el-Câmi’i, Kâhire’de bulunan ve “Akbağâ Âs” diye bilinen medreseye vakfedilmiş asıl nüshayı, Ebû Zer el-Herevî, el-Asîlî ve İbn Asâkir’e ait olan nüshalarla karşılaştırmıştır. Ayrıca el-Yûnînî bu tashih çalışmasını meşhur “Elfiyye” müellifi Muhammed b. Abdullah b. Abdullah b. Mâlik et-Tâî (v. 672/1273) ile beraber yapmıştır. İbn Mâlik Buhârî için yaptığı bu çalışma sonucunda “Şevâhidu’t-Tevdîh ve’t-Tashîh li Müşkilâti’l-Câmi’i’s-Sahîh” adlı müstakil bir eser yazmıştır.⁵⁶ İbn Mâlik, Buhârî’nin büyük bir kalabalık önünde ve mutemed bir nüshaya dayanılarak okunduğu sırada, ibare yanlışlarını tespit ettiği ve bunun için farklı örnekler gösterdiği bize ulaşan bilgiler arasında yer almaktadır.⁵⁷

el-Yûnînî Buhârî’nin farklılıklarını gidermek için Fırebî’den gelen ve üçüncü derecede olan ve sonraki râvilerden gelen rivâyetleri karşılaştırarak bir edisyon çalışmasına gitmiştir. Şöyle ki Şerafeddîn el-Yûnînî, Curcânî ile Mervezî rivâyetlerini birleştiren el-Asîlî’nin nüshasını, Hamevî, el-Kuşmîhenî ve el-Müstemlî’nin rivâyetlerini birleştiren Ebû Zer’in çalışmasını, el-Kuşmîhenî ile Hamevî rivâyetini birleştiren ve üçüncü dereceli râvilerden olan Ebû’l-Vakt’a ait çalışmayı ve İbn Asâkir’in bu ikisinden gelen rivâyetini esas almış ve onlar üzerinden çalışmıştır. Bunların her biri için ise remizler koymuştur. Şöyle ki, el-Asîlî’ye delâlet etmek üzere “Sad” harfini, Ebû Zer için “Ha” harfini, İbn Âsâkir için “Sin” harfini ve Ebû’l-Vakt için ise “Zi” harfini işaret olarak koymuştur.⁵⁸

⁵⁴ Sezgin *Buhârî’nin Kaynakları.*, s. 195-197.

⁵⁵ Kızıl, Fatma, , *Yûnînî, Ali b. Muhammed, DİA*.2013, LIII, s. 595-596.

⁵⁶ Sezgin, *a.g.e.*, s. 198.

⁵⁷ İbn Mâlik, Cemâluddîn el-Endulisî, *Şevâhidu’t-Tevdîh ve’t-Tashîh li Müşkilâti’l-Câmi’i’s-Sahîh*, thk. Tâhâ Muhsin, Mektebetu İbn Teymiyye, II. bsk. 1413/1992, s. 11.

⁵⁸ Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 198.

Öte yandan Yûnînî bu çalışmasında, hâfızlığıyla meşhur olan Abdülkerîm es-Sem'ânî (v. 506/1112) nüshasını da referans almıştır. Semâ'nî nüshası, Kerîme rivâyetinin olduğu bir nüshanın Semâ'nî tarafından Ebû'l-Vakt'e okunması ve böylece iki rivâyetin birleştirilmesi suretiyle meydana gelmiştir.⁵⁹

Feyz'u'l Bârî ala's-Sahîh'il-Buhârî müellifi Muhammed Enver Keşmirî'ye (v. 1352/1933) göre el-Câmiu's-Sâhîh'in 19 nüshası bulunmaktadır. Bunlardan ilki bir Muhaddise kadn olan Kerîme b. Ahmed'e (v. 463/1071) aittir. Bu nüshaların diğer üç tanesi Hanefî olan İbrâhîm b. Ma'kil en-Nesefî, Hammâd b. Şâkir ve Şemsuddîn es-Sağânî'ye aittir. el-Keşmîrî, "Bana göre bu nüshalardan en sahih olanı es-Sağânî'ye ait olan nüshadır." demiştir. Fakat İbn Hacer bu nüshanın ayrı bir özelliğe sahip olmadığını söylemiş ve bunu da diğer nüshalar mesabesin de değerlendirmiştir. Enver el-Keşmîrî sözlerine şöyle devam eder: "Ancak şimdi Kastallanî'nin nüshasına itibar edilmesi gerekmektedir. Nitekim onun Buhârî'ye yazdığı şerh, Şerafedîn el-Yûnînî nüshasına dayanmaktadır."⁶⁰ Öte yandan İbn Hacer, el-Yûnînî'nin bu çalışması yerine, Ebû Zer el-Herevî'nin nüshasını esas almıştır.⁶¹

Ayrıca Keşmîrî Yûnînî nüshası ile ilgili olarak, dönemin padişahı tarafından Buhârî'nin i'rab edilmesi amacıyla bir grup âlimin toplatıldığını ve o âlimlerden olan el-Yunînî'nin Buhârî'nin metnini tashih ettiğini, İbn Mâlik'in ise Buhârî'nin i'rabını yaptığını söyler. Kastallanî ise, Buhârî'nin şerhini yazarken el-Yûnînî'ye ait nüshanın yarısını bulduğunu ve daha sonra diğer yarısını gördüğünü ve böylece bu nüshaya dayanarak şerh yazdığını söylemiştir.⁶²

Öte yandan Sultan II. Abdülhamîd (v. 1918), 1311/1893 yılında Buhârî'nin, el-Yûnînî rivâyetine riâyet edilmek suretiyle Buhârî'nin yazılmasını emretmiştir. Alî el-Mukârî bunun tashihini yapmıştır. Bu nüsha üzerinde diğer rivâyetlere işaret eden bir takım kayıtlar konulmuştur. Bu nüsha, basımı yapıldıktan sonra Ezher Şeyhi olan Hasûte en-Nevâvî'ye'ye incelemesi için sunulmuş ve o da 16 veya 18 kişilik bir muhakkik komisyonu oluşturarak bu nüsha üzerinde incelemede

⁵⁹ Aydın, Arafat-Albayrak, Ali, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular, Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası", s. 10.

⁶⁰ İbn Abd'ul-Kerîm, Rivâyâtü ve Nuseh'ul-Câmi'is-Sahîh, s. 27.

⁶¹ Sezgin, a.g.e., s. 199.

⁶² İbn Abd'ul-Kerîm, Rivâyâtü ve Nuseh'ul-Câmi'is-Sahîh, s. 27.

bulunmuştur. Böylece görülen hata ve tashifler tespit edilmiş ve bu hatalar bir cetvel halinde nüshayla birleştirilmiştir.⁶³ Söz konusu bu nüshanın basımı, musahhihlerinin uzmanlığıyla tanınan Bulâk Emirîyye Matbaası’da yapılmıştır.⁶⁴

Birçok açıdan önem arz eden bu çalışma, bir takım araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Şöyle ki Mısır’dan Ahmed Muhammed Şâkir (v. 1958), Fas’tan Muhammed el-Menûnî (v.1999) ve Türkiye’den Fuad Sezgin gibi uzman kişiler Yûnînî nüshası ve Bulak (Sultâniye) baskısına dair beyanda bulunmuşlardır.⁶⁵

Son olarak yukarıda önemli bir Buhârî nüshasına sahip olduğunu ifade ettiğimiz Hindistanlı Ahmed Ali es-Sehârenpûrî’den (v. 1297/1880) söz etmek istiyoruz. es-Sehârenpûrî, İslâm dünyasında Buhârî’nin *el-Câmiu’s-Sahîh*’inin basımını yapan (1270/1853) ilk kişi olduğu söylenmektedir. Sehârenpûrî bu baskıda elindeki Yûnînî nüshasını temel almıştır. Bu nüsha Sehârenpûrî’nin hocası Muhammed İshâk’ın rivâyetidir ki Şah Veliyyullah ed-Dihlevî’nin de (v. 1176/1763) içinde bulunduğu bir senetle Abdullah b. Sâlim el-Basrî’ye nispet edilmiştir. Sehârenpûrî’nin bu baskıya yazdığı hâşiye, yukarıda bahsettiğimiz Sagânî nüshası ile Yûnînî nüshasını içerdiği gibi, ancak şerhlerde ulaşabileceğimiz Nesefî nüshasını, ayrıca Fırebî’nin râvilerinden İbn Seken ve İbn Şebbûye rivâyetlerini de içermektedir. Bu yönüyle çok zengin bir kaynak ve nüsha farklılıklarıyla ilgili en ayrıntılı çalışma olmaktadır.⁶⁶

el-Camiu's-Sahîh'in meşhur bazı nüshalarına kısaca değindikten sonra, şimdide el-Cami'in el yazmalarından kısaca söz etmek istiyoruz.

⁶³ İbn Abd’ul-Kerîm, *a.g.e.*, s. 29-49.

⁶⁴ Aydın, Arafat-Albayrak, Ali, “*Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular, Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası*”, s. 2. ayrc., Buhârî’nin matbû nüshaları için bkz., Özsoy, Abdulvahab, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti*, s. 205-211.

⁶⁵ Aydın, Arafat-Albayrak, Ali, *a.g.m.*, 3.

⁶⁶ Aydın, Arafat-Albayrak, Ali, “*Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular, Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası*”, s. 6-7.

c.b. Buhârî'nin En Meşhûr El Yazma Eserleri⁶⁷

1. Melik b. Abd'ul-Azîz Kütüphanesi'nde Bulunan El Yazmalar

Adı geçen kütüphanede 226 tane aslî el yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan bazıları eksiksiz iken, bazıları ise kısmen bulunmaktadır. Bu varaklar üstünde meşhur olan Birçok âlime ait hatlar bulunmaktadır.

2.Hafız Ebû Alî es-Sadeî (v. 514/1120) El Yazması

Bu nüsha noktasız şekilde Ebû Alî es-Sadeî tarafında yazılmıştır. İbn Hacer bu el yazmayı Buhârî şerhinde kullanmıştır. Bu el yazma nüsha üzerinde Kad-ı Î'yaz , Sehavî (v. 643/1245) ve Dimyâtî (v. 705/1305) gibi âlimlerin yazıları bulunmaktadır. Kâdî İyâz'ın sema ile aldığı rivâyet ise bu nüshanın hamisinde yer almaktadır.

Bu nüsha en son Ahmed b. Muhammed es'-Senûsî'nin yanında kalmış (v. 1933), fakat sonraları Libya Kıralı Muhammed İdrîs el-Mehdî'nin (v. 1983) eline geçmiştir Dönemin âlimlerinden olan İbn Aşûr (v. 1973), tashih etmek üzere bu nüshayı Bingazî'de bulunan Dar'ul-Evkâf Kütüphanesi'nden ödünç almış ve üzerinde çalışmıştır.

3. el-Hâfız ibn Sa'd el-Endelüsî'in (v. 566/1171) El Yazması

İbn Sa'd bu nüshasını yukarıda adı geçen es-Sadeî'nin el yazma nüshası ile karşılaştırarak yazmıştır. Bu eser Ribat Yüksek Okul Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

4. Abdullah b. Sâlim el-Basrî el-Mekkî (1134/1722) El Yazması

el-Basrî'nin bu nüshası, el-Yûnînî'nin Mekke'de bulunan en meşhur ferî nüshalarından biridir. Ayrıca Rûdânî (1094/1683) gibi âlimlerin rivâyetleri bu nüshaya dayanmaktadır. Ayrıca yukarıda bahsi olan ve Sultan II. Abdulhamit tarafından basılmak üzere Mısır'a gönderildiği söylenen nüshanın, "el-Yûnînî" nüshası olmadığı, aksine üzerinde çalışılan nüshanın el-Yûnînî nüshasının kopyası/feri niteliğinde olan mezkur "Abdullah b. Sâlim nüshası" olduğu da söylenmiştir.⁶⁸

⁶⁷ İbn Abd'ul-Kerîm, *Rivâyâtü ve Nuseh'ul-Câmi'is-Sahîh*, 29-49. (Bu başlık altında geçen bilgiler bu dipnotta verilen sayfalarda geçtiğinden, diğer alt başlıklar için ayrıca dipnot verilmemiştir.)

⁶⁸ Aydın, Arafat-Albayrak, Ali, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular, Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası", s. 4.

Abdullah b. Sâlim tarafından yazılan “Diyâu's-Sârî fî Mesâliki Ebvâbi'l-Buhârî” adlı eserde de yer yer bu hususlara temas edilmiştir.⁶⁹

D. Buhârî'nin Rivâyetleri Arasındaki İhtilaflar

Birçok rivâyetin olması, bu rivâyetlerin kendi arasında eksik-fazla takdim-te'hîr gibi farklılıkların doğmasına neden olmuştur. Ayrıca asıl nüshanın tam bir düzen içinde olmaması, bazı yerlerin boş olması ve karışık bir halde olması sebebiyle de, râvilerin Sahîhi rivâyet ederken bir takım düzenleme ve tertip etme açısından müdahalelerde buldukları tabîi ve doğal bir tutumdur. Sahîh'in nakledilmesinde müstensihlerin beşeri hata yaptıkları ihtimalide söz konusudur. Fakat bu hatalar, işin ehli tarafından tespit edilmiş ve edisyonlar yapılarak metin incelenmiştir. Nitekim Fuad Sezgin'de bu manada yapılacak bir tahrifin imkân dahilinde olmadığını ve bu eserin yedinci asra kadar sadık ve güvenilir âlimler tarafından rivâyet edildiği, bundan sonraki süreçte ise yapılan edisyon çalışmalarıyla var olan ihtilâfların ilmi bir şekilde tespit edildiğini dile getirmektedir.⁷⁰ Bu edisyon çalışmaları hakkında "Buhârî'nin Nüshaları" başlığı altında ilgili bilgiler paylaşılmıştır.

Hadîs ve Sünnet'in birileri tarafından kaynak olarak kabul edilmediği bu garip asırda bile, böyle bir tahrif ve müdahaleye müsaade dilmezken, onu referans kabul edip dini kriterlerini ona göre belirleyen ve neredeyse nefes alırken bile ona göre alıp vermeyi adet edinen ulema mı tahrif yapılmasına müsaade edecek ti?

Böyle bir durumun gerçekte örtüşmediğini düşünmekteyiz. İslâm Tarih'inde yalan hadîs uyduran ve bunu meslek edinen yalancılardan olduğunu elbette ki kabul edilmelidir. Fakat bu yalancı kimselere karşı sahih hadîsin korunması ve bu kişilerin tescillenmesi için mesai harcayan binlerce âlimin geçmişte var olduğu da unutulmamalıdır. Dolayısıyla, Buhârî'nin rivâyet farklılıkları içinde aynı hassasiyetin geçmiş İslâm âlimleri tarafından gösterildiği kanaatini taşımaktayız. Ayrıca İslâm âlimleri tarafından itimat edilen, eksik görülmeyen ve Birçok rivâyet karşılaştırılmasından sonra revâç bulan el-Yûnînî nüshasının önemsenmesi gerektiği kanaatini taşımaktayız.

⁶⁹ İbn Sâlim, Abdullah el-Basrî, *Diyâu's-Sârî fî Mesâliki Ebvâbi'l-Buhârî*, thk. Nureddin Tâlib ve diğr., Dâru'n-Nevâdir, I. bsk, Sûriye 1432/2011, I, 301, XV, 394.

⁷⁰ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 203.

Kısaca bu farklılıkların sebeplerini özetlemek gerekirse, bu rivâyet farklılıkları daha çok Firebrî'de bulunan asıl nüshanın karışık olması, onun öğrencileri tarafından rivâyet edilirken bu karışıklıktan ötürü bir takım farklı kanaatlerin meydana gelmesi ve öğrenciler tarafından açıklama niteliğinde olan bir takım eklemeler yapılması gibi sebeplere dayandırılacağı gibi, Buhârî'nin öğrencilerine sahihini aktarırken bizzat kendisinin sahih olduğuna kanaat getirerek rivâyetleri farklı aktarması, râviler ve müstensihler tarafından beşerî bir takım hataların meydana gelmesi gibi muhtemel sebeplere de dayandırılabilir.

el-Yûnînî'nin kendi nüshasını açıklamak için te'lif ettiği "Rumûzu'l-Câmi'is-Sahih" adlı eserinde bu farklılıklara şöyle değinmektedir: "Rivâyetler arası farklılıklara, genelde tercemeler, hadîsler ve kelimelerde rastlanılmaktadır. -Hatta- Bu farklılıklar bir harfte bile olabilir. Örneğin sema ile tahammül edilen bir rivâyette geçen "فقال" kelimesinin ilk harfi "fa" iken, diğer rivâyette ise "وقال" "vav" ile başlamaktadır."⁷¹

Bu durum aşağıda belirtileceği üzere işin ehli tarafından tespit edilmiş ve buna dikkat çekilmiştir. Ayrıca Buhârî'de geçen senet ve hadîslerin ehline bilinmesi, bu hataların tespit edilmesine yardımcı olmuştur.

Burada, Buhârî nüshaları hakkında takdire şayan muasır bir çalışması olan Muhammed b. Abd'ul-Kerîm'in sınıflandırmasını örnek alınarak rivâyet farklılıklarının çeşitlerini yedi başlıkta toplanıp, bu başlıklar için bazı örnekler verilecektir.

d.a. Râvilerden Kaynaklanan ve Senedlerde Meydana Gelen Farklılıklar

Bu başlık altında hadis râvilerinden kaynaklandığı düşünülen ve rivâyetlerin senedleri ile ilgili farklı aktarımlar hakkında bazı örnekler verilecektir.

1. Şureyh

el-Ceyyânî, bu ismin en-Nesefî ve Firebrî'den gelen rivâyetlerde geçen hadîsin senedinde bulunduğunu, fakat bu ifadenin Firebrî'nin

⁷¹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* s. 49.

öğrencilerinden olan İbn Seken'in rivâyetinde bulunmadığını söylenmiştir.⁷²

2. Süleym b. Bilâl

Bu râvî en-Neseffî'nin rivâyetinde vardır. Fakat Firebrî'den gelen diğer rivâyetlerde bulunmamaktadır. İbn Hacer kendisinde Ebû Zer'den gelen mutemet nüshada bu ismin olduğunu söylemiştir.⁷³

4. Ayyâş b. el-Velîd

İbn Seken ve Ebû Zer el-Herevî rivâyetinde bu isim noktalı bir şekilde nakledilmişken, bu isim Ebû Muhammed el-Esîlî rivâyetinde bulunmamaktadır.⁷⁴

4. Müsedded

Bu isim Firebrî'nin öğrencilerinden olan Ebû Zeyd el-Mervezî rivâyetinde bulunurken, el- Firebrî'den gelen diğer rivâyetlerde bu isim bulunmamaktadır.⁷⁵

5.Kuteybe b. Saîd a'n Yezîd

Ebû Zeyd'in rivâyetinde “haddesena Yezid” ifadesi vardır, fakat İbn Seken rivâyetinde “a'n Yezîd” şeklinde geçmektedir.⁷⁶

d.b. Hadîs Metninde Meydana Gelen Farklılıklar

Bu başlık altında nakledilen hadis metinlerinde geçen farklı ifadeler için bazı örnekler verilecektir.

1. دنيا

İbn Hacer, bir hadîsin metninde geçen bu kelimenin el-Kuşmîhenî rivâyetinde tenvinli olduğunu, fakat bunun diğer rivâyetlerde tenvinsiz olduğunu söylemiştir.⁷⁷

2. قلت لا

Birçok rivâyette aktarılan hadîs metninde geçen "لا" ifadesi geçmişken, bu ifade Ebû Zer'in rivâyetinde "بلى" şeklinde geçmiştir.⁷⁸

⁷² İbn Abd'ul-Kerîm, *Rivâyâtü ve Nuseh'ul-Câmi'is-Sahîh*, s. 50.

⁷³ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, s. 51.

⁷⁴ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, s. 55.

⁷⁵ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, s. 50.

⁷⁶ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, s. 53.

⁷⁷ İbn Abd'ul-Kerîm, *Rivâyâtü ve Nuseh'ul-Câmi'is-Sahîh.*, s. 65.

3. نقيية

Bu kelime tüm rivâyetlerde “نقيية” şekilde geçerken, Hattabî' ve Humeydî'ye göre bu kelime "نغبة" şeklinde geçmiştir. Kadı İyâz ise bu kelimenin hiçbir rivâyette "نغبة" olmadığına dikkat çekmiştir.⁷⁹

4. قبلت

İbn Hacer bu kelimenin tüm rivâyetlerde böyle geçtiğini söylemiştir. Ancak el-Esîlî'nin rivâyetinde bir tashîf sonucu bu kelime "قبلت" şeklinde aktarılmıştır.⁸⁰

5. وشتمني

Firebrî ve Neseffî'nin hiçbir rivâyetinde bu kelime hadîs metninde geçmezken, Kuşmîhenî'den gelen rivâyette bu kelime hadîsin metninde yer almaktadır.⁸¹

d.c. Buhârî Hocaları'nın İsimleri'nde Meydana Gelen Farklılıklar

1. قال البخاري حدثنا أحمد

Birçok rivâyette "أحمد" ismi nispet edilmeden rivâyet edilmiştir. İbn Şebûyeh rivâyetinde ise bu isim, "أحمد بن صالح" şeklinde babasına nispet edilmek suretiyle zikredilmiştir.⁸²

2. قال البخاري حدثنا عبد الله بن عثمان

Birçok rivâyette bu isim "عبد الله بن عثمان" şeklinde yer alırken, Ebû Zeyd rivâyetinde bu isim "عبد الله بن محمد" şeklinde geçmektedir.⁸³

3. قال البخاري حدثنا عبد الله

Yine Buhârî hocalarından olan kişinin ismi "عبد الله" şeklinde her hangi bir kimseye nispet edilmeden rivâyet edilmişken, İbn Seken'in rivâyetinde bu ismi "حدثنا عبد الله بن يوسف" şeklinde nakledilmiştir.⁸⁴

⁷⁸ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, 65.

⁷⁹ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, 68.

⁸⁰ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, 67.

⁸¹ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, 67.

⁸² İbn Abd'ul-Kerîm, *Rivâyâtü ve Nuseh 'ul-Câmi 'is-Sahîh*, 73.

⁸³ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, s. 68-69

4. قال البخاري حدثنا إسماعيل

Ceyyânî Birçok rivâyette bu isim bir önceki örnekte olduğu gibi nispet edilmeden rivâyet edildiğini, el- Esîlî ise bunu " إسماعيل عبدالله " şeklinde rivâyet ettiğini söylemiştir.⁸⁵

1. قال البخاري إسحاق بن إبراهيم

İbn Seken rivâyetinde "إسحاق بن إبراهيم" şeklinde devam eden senet, el-Esîlî rivâyetinde "إسحاق بن منصور" şeklinde geçmektedir.⁸⁶

d.d.Tahammül ve Edâ Sîgaları'ndan Meydana Gelen Farklılık

1. حدثنا يحيى بن سعيد

Birçok rivâyette adı geçen kişiden "حدثنا" sigasıyla hadîs rivâyet edilmişken, Ebû Zer'in rivâyetinde bunun yerine "عن يحيى" şeklinde "حدثنا" sigası zikredilmeden nakledilmiştir.⁸⁷

2. أخبرنا يعقوب بن إبراهيم

Birçok rivâyette "حدثنا" şeklinde bir tahammül sigası varken, Ebû Zer'in rivâyetinde "أخبرنا" şeklinde geçmektedir.⁸⁸

3. قال عبد الله بن أبي بكر

Birçok rivâyette "قال" şeklinde bir sîga kullanılırken, Hemevî ve Müstemlî rivâyetinde "قال" sîgası kullanılmadan bunun yerine "عن عبدالله بن أبي بكر" şeklinde geçmektedir.⁸⁹

⁸⁴ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e* , 69.

⁸⁵ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, s. 71.

⁸⁶ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, s. 71-72.

⁸⁷ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, s. 74-75.

⁸⁸ İbn Abd'ul-Kerîm, *Rivâyâtü ve Nuseh 'ul-Câmi 'is-Sahîh*, s. 74-75.

⁸⁹ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, s. 74-75.

d.e. Hazf, Takdim, Ta'hir vs. Bakımından Kitap ve Bablarda Meydana Gelen Farklılıklar

1. باب دعاؤكم إيمانكم...1

Ebû Zer rivâyetinde bir yerde bab başlığı geçtiği ifade edilmişken, fakat Fırebri'ye okunan bir nüshada bu ifade geçmemektedir.⁹⁰

2. باب من سلم المسلمون... 2.

el-Esîlî rivâyetinde, bu ve Birçok " bab" ifadeleri bulunmamaktadır.⁹¹

3. باب الصلاة كفارة... 3.

Bu başlık Esîlî rivâyetinde "باب تكفير الصلاة" şeklinde geçmektedir.⁹²

4. باب من أحال دين الميت , وإذا أحال على ملىئ فليس له رد.

Ebû Zer rivâyetinde baktan sonra gelen ikinci terceme, diğer rivâyetlerde bu baktan önce müstakil bir bapta zikredilmiştir.⁹³

5. كتاب الصلح...5

İbn Hacer burda geçen "kitap" ifadesinin en-Nesefî, el-Esîlî ve Ebü'l-Vakt rivâyet'inde tekil kipinde olduğunu, fakat bunun es-Sağânî nüshasında çoğul kipinde geçtiğini söylemiştir.⁹⁴

d.f. Dil Bakımından Bazı Kelimelerde Meydana Gelen Farklılıklar

1. من اتبع جنازة مسلم... 1.

İbn Hacer el-Esîlî rivâyetinde "اتبع" lafzı, "تبع" şeklinde, be harfin kesresi ve elifin hazfî ile rivâyet edilmiştir.⁹⁵

⁹⁰ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, s.76.

⁹¹ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, s.76.

⁹² İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, s.77.

⁹³ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.*, s.79.

⁹⁴ İbn Abd'ul-Kerîm, *Rivâyâtü ve Nuseh 'ul-Câmi 'is-Sahîh*, s.79.

⁹⁵ İbn Abd'ul-Kerîm *a.g.e.*, s. 81-82.

"عن عائشة رضي الله عنها أنها قالت نرى الجهاد أفضل العمل أفلا نجاهد؟ قال لا،
ولكن أفضل الجهاد حج مبرور"

İbn Hacer, birçok rivâyette "لكن" kelimesinin Kef'in ötresiyle kadınlara hitab şeklinde okunduğunu, Hamevî rivâyetinde ise bu lafız "لاكن" şeklinde, Elif harfî'nin ziyadesi ve Kef Harfî'nin esresiyle rivâyet edildiğini söylemiştir.⁹⁶

3. فلقينا ملك آخر فقال لم ترع

İbn Hacer söz konusu ifadenin "لم ترع" olduğunu söylemiştir. Fakat Birçok rivâyette bu ifade "لن ترع" şeklinde geçmiştir. Ayrıca bu ifade el-Kâbisî'nin rivâyetinde "لن ترع" şeklinde yer almıştır.⁹⁷

d.g. Râviler Tarfından Buhârî'ye Eklenen Ziyâdeler:

1. قال الفربري حدثنا عباس، حدثنا قتيبة، حدثنا جرير...1

İbn Hacer bu senetle ilgili olarak, "Bu, râvilerin bazı senetlerde Buhârî'ye ekledikleri ziyâdattandır" şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.⁹⁸

2. قال البخاري: حدثنا علي بن عبد الله، حدثنا سفيان... 2

İbn Hacer senette geçen Alî b. Abdullah'ın, Ebû Zer'in rivâyetinde Alî b. Haşrem olarak geçtiğine dikkat çekmiş ve bu eklemenin Firebrî tarafından yapılabileceğini söylemiştir. Ayrıca Alî b. Haşrem'in Buhârî'nin hocalarından olmadığını, fakat Firebrî'nin bu kişiden bizzat hadîs işittiğini söylemiştir.⁹⁹

3. باب صوم يوم الجمعة، وإذا أصبح صائما يوم الجمعة فعليه أن يفطر... 3

İbn Hacer, Ebû Zer'in ve Ebû'l-Vakt'in rivâyetinde, "يعني إذا لم يصم قبله ولا" şeklinde bir ziyadenin olduğu söylemiştir. İbn Hacer bu ziyâdenin Firebrî tarafından yapılabilirliğine dikkat çekmiş ve şöyle demiştir: "Şayet bu ifadeyi Buhârî demiş olsa yukarıda geçen "يعني" ifadesi

⁹⁶ İbn Abd'ul-Kerîm, a.g.e., s. 82.

⁹⁷ İbn Abd'ul-Kerîm, a.g.e., s. 82-83.

⁹⁸ İbn Abd'ul-Kerîm, a.g.e., 85.

⁹⁹ İbn Abd'ul-Kerîm Rivâyâtü ve Nuseh 'ul-Câmi 'is-Sahîh, s. 86.

yerine "أعني" ifadesini kullanırdı. Çünkü kendisinin ifade ettiği sözler için "يعني" demesi uzak bir ihtimaldir. Ayrıca bu ziyâde en-Nesefî'nin rivâyetinde de geçmemektedir." ¹⁰⁰

Sonuç

Devrin birçok âliminden ders alan Buhârî, on veya daha küçük yaşta iken hadîs eğitimine başlamıştır. Üstün zekası ve hıfz kabiliyeti, onu hadîs alanında referans kabul edilecek biri kılacaktı.

Kaleme aldığı ve on altı yılda yazdığı el-Câmi'us-Sâhîh'i Müslümanlar açısından önemli bir hadîs kaynağı olarak kabul edilmektedir. Bu eser, Buhârî'nin beş râvîsi tarafından rivâyet edildiği söylenmiştir. Bunlar Firebrî, en-Nesefî, Muhammed Hammâd b. Şakir, Ebû Talha Mansûr b. Ali el-Bezdevî ve Huseyn b. İsmâil el-Mehâmîlî'dir.

Elde mevcut el-Câmi'in, Firebrî rivâyetinin esas alınarak yazılmıştır. el-Yûnînî'nin, Firebrî'nin öğrencilerinden gelen farklı tarikleri gözden geçirerek bu rivâyet üzerinden edisyon çalışması yapmıştır.

Öte yandan Firebrî'nin farklı zamanlarda Buhârî'den iki defa el-Câmi'i işitmesi ve bu rivâyetin eksik olmaması, bu rivâyetin günümüze kadar önemsenmesinin makul bir sebebi olarak gösterilebilir. Ayrıca bu âlime ait olan bir el yazma nüshanın son dönem şarihlerle kadar ulaşması, bu rivâyetin ayrıcalıklı bir nitelik taşıdığını ispatlamaktadır.

en-Nesefî rivâyetinin ilk dönemlerde Hattabî tarafından bilindiği ve buna göre bir şerh yapıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Fakat Hattabî, bu rivâyetin kâmil olmadığını ve kendi yazdığı kitabın son kısmının Firebrî rivâyetini esas alarak yazdığını bizzat kendisi ifade etmektedir. Zaten bu son kısmın en-Nesefî tarafından sema değil icazet ile alındığı bilinmekte ve bu tür sebeplerden ötürü rivâyetinin rağbet görmediği düşünülmektedir.

el-Câmi'in bir diğer râvîsi olan Hammâd b. Şakir'e ait bir rivâyetten söz edilmektedir. Bu rivâyet Hammâd'ın öğrencilerinden olan Bekr b. Muhammed ve Ahmed b. Muhammed tarikiyle gelmiştir. Bu rivâyetin nakledilmesinde Dârekutnî ve Nîsâbûrî gibi âlimler de pay sahibidirler. Öte yandan İbn Hacer el-Askalânî de bu rivâyetten söz etmektedir.

¹⁰⁰ İbn Abd'ul-Kerîm, *a.g.e.* s. 86.

Bununla birlikte rivâyetin dikkat çeken yönü, Irâkî ve Hakim en-Nîsâbûrî gibi âlimlerin de söylediği gibi bu rivâyetin ikiyüz kadar hadîsinin Firebrî rivâyetine göre eksik olmasıdır.

Buhârî'nin tanınmış öğrencilerinden olan Mansûr b. Alî de, diğer râvîler gibi el-Câmi'in birinci derece râvîlerindedir. Fakat bu rivâyet, Mansûr'un Buhârî'yi daha küçük yaşta iken rivâyet etmesi sebebiyle zayıf görülmüştür. Bu durum, rivâyetin şarihler vb. âlimler tarafından referans alınmamasının ve bilinmemesinin nedeni olarak gösterilmiştir. Açıkçası bu rivâyetin eksik veya tam olması manasında bir bilgi ye rastlanılmamıştır. Ancak az önce de belirttiğimiz nedenden dolayı bu rivâyet de rağbet görmemiş olabileceği ihtimali söz konusudur.

Buhârî'yi rivâyet eden kişilerden sayılan el-Husâyın b. İsmâil el-Mehâmilî ise, henüz on yaşında iken hadîs rivâyetinde bulunduğu söylenmiştir. Bu âlimin sonraki dönemlerde kadılık yaptığı ve fıkıh dersi verdiği ifade edilmiştir. el-Mehâmilî'nin bu rivâyeti hakkında diğerlerinden çok farklı bir şey gündeme gelmiştir. Nitekim ez-Zehebî, Mansûr b. Alî'nin rivâyeti için sadece bir hadîs zikrederken, İbn Hacer el-Mehâmilî'ye ait bir Buhârî rivâyetinin varlığından söz edenin yanılığa düştüğünü dile getirmiştir. Anlaşılan bu rivâyetin varlığı konusunda ciddi itirazlar ve tartışmalar söz konusudur.

Bu eserin farklı tariklerinin bulunması, Birçok râvî tarafından önemsenerek tahammül ve eda edilmesi, bu eserin önem arz ettiğini göstermektedir. Ayrıca bu esere ait rivâyetler üzerinde, el-Esîlî, es-Sâğanî ve el-Yûnînî gibi âlimler tarafından edisyon çalışmaları yapılması, bu eserin kadim ulema nezdinde önemli bir yere sahip olduğunun apaçık delildir.

Kütüphanelerde Birçok el yazma ve basılı nüshası bulunan el-Câmi'in günümüz Müslümanları için kaynak olma değerini yitirmediği görülmektedir. Esasen hadîs uzmanlarının nerdeyse tamamı tarafından kabul gören bu eserin önemsenmesinin gerektiğini düşünmekteyiz.

Kaynakça

1. **Abdulhalîm**, Cuma Fethî, *Rivayat'ul-Câmiu's-Sahih ve Nusehu'hu*, Daru'l-Felah, I. bsk., Beyrût 2013.

2. Aydın, Arafat-Albayrak, Ali, “*Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular, Bulak Baskısı, Yûnîni Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası*”, İslâm Araştırmaları Dergisi, XXXV, (2016).
3. **Bağdâdî**, Ahmed b. Alî b. Sâbit b. Mehdî el-Hatîb, *Tarih-u Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşâr A'vvâd Marûf, Dâru'l-Ğarbu'l-İslâmî, I. bsk., Beyrût 2001.
4. **el-Gassânî**, Ebû Alî el-Hüseyin b. Muhammed, *Takyîdu'l-Muhmel ve Temyîzu'l-Muşkil*, thk. Muhammed Ebû'l-Fad'l, Vizâretu'l-Evkâf/el-Memleketu'l-Arabîyye 1418/1997.
5. **el-Hattâbî**, Ebû Süleymân, Hamd b. Muhammed, *A'lâmu'l-Hadis fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Mukaddime) thk., Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Suû'dîyye, I. bsk., Mekke 1988/1409.
6. **el-İşbîlî**, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer, *Fehrest*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, I. bsk, Beyrût 1419/1998.
7. **Eren**, Mehmet, *Buhârî'nin Sahîhi*, Nükte Kitap, Konya 2003.
8. **er-Rûdânî**, Şemsuddînn Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *Silatu'l-Halef bi Mevsûli's-Selef*, thk., Muhammed Haccî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût I. bsk., 1408/1988.
9. **ez-Zehabî**, *A'lam'un-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnâûd ve dğr., Müesseset'ur-Risâle, Beyrut 1983/1403.
10. **ez-Zehabî**, *Tarih'ul-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdusselâm, Dâr'ul-Kitâb'ul-Arabî, I. ci bsk., Beyrût 1987.
11. <http://www.alukah.net/library/0/39186/>, (24.01.2018).
12. **İbn Abd'ul-Kerîm**, Muhammed, Rivâyât ve Nuseh'ul-Câmi'us-Sahîh, Mektebetu'l-Melik Fahd, I. bsk., Mekke 1426.
13. İbn A'dî, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî, *el-Kâmil fî Duafâi'-Ricâl*, thk. Adil Ahmed, Muhammed Muavvid, Abdulfettâh ve Ebû Süne, Dâru Kutubi'l-İlmîyye, Beyrût y.y.
14. **İbn Hacer**, Ahmed b. Alî el-Askalanî, *Hedyu's'Sarî Mukaddimetu Fethi'l-Bârî*, thk. Abdulkadir Şeybe, Mektebet'ul-Melik-el-Fahd, Riyad 1421.
15. **İbn Hacer**, Ahmed b. Alî el-Askalanî, *Tebîr'ul-Müntebih*, thk., Neccâr, Muhammed Alî Mektebet'ul-İlmîyye, Beyrût y.y.
16. **İbn Mâlik**, Cemâluddîn el-Endulisî, *Şevâhidu't-Tevdîh ve't-Tashîh li Müşkilati'l-Câmi'i's-Sahîh*, thk. Tâhâ Muhsin, Mektebetu İbn Teymîyye, II. bsk. 1413/1992.
17. **İbn Sâlim**, Abdullah el-Basrî, *Diyâu's-Sarî fî Mesâliki Ebvâbi'l-Buhârî*, thk. Nureddîn Tâlib ve dğr., Dâru'n-Nevâdir, I. bsk, Sûriye 1432/2011.
18. **İbnu'l-Esîr**, Ali b. Ebû'l-kerem Muhammed b. Muhammed, *Usdu'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Daru'l-Fıkr, Beyrût 1989/1409.
19. **Kâdî İyâz**, bin Mûsâ el-Yahsubî *el-İlma' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâyeti ve Takyîdi's-Semâ'*, thk. Ahmed Sakar, I. bsk., Dâr'ut-Turas - Daru'l Atıka, Kâhire 1970.
20. **Kandemir**, M. Yaşar, *el-Câmiu's-Sahîh, DİA.*, 1993, VII.

21. **Kastallânî**, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîrîyye, Mısır 1332/1914.
22. **Kâtib Çelebî**, Mustafâ b. Adullah Hâcî Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn a'n Esâmî'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Dâr İhyâi't-Turâsî'l-A'rabî, Beyrût y.y.
23. **Kızıl**, Fatma, *el-Yûnînî, DİA.*, Ali b. Muhammed, 2013.
24. **Kurân-ı Kerîm**, TDVY., III. bsk., Ankara, 2007.
25. **Özsoy**, Abdulvahb, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti*, Fenomen Yayıncılık, I. bsk., Kayseri 2016.
26. **Özşenel**, Mehmet, “*Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi”, c.11, XXI, (2013).
27. **Sezgin**, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Özgün Matbaacılık, , Ankara 2001.